

DOÇ. DR. BÜLENT GÜL'ÜN MOĞOLCA İBNI MÜHENNÂ LÜGATİ ADLI ESERİ ÜZERİNE

Selin ŞENAYSOY*

Geliş Tarihi: Mayıs, 2017

Kabul Tarihi: Haziran, 2017

Altay dilleri teorisi ile ilgili, özellikle de Moğolca ile ilgili çalışmaları bulunan Doç. Dr. Bülent GÜL'ün son çalışması *Moğolca İbni Mühennâ Lügati* üzerinedir. Bu eser, Türklük bilimi araştırmaları üzerine birçok bilim adamının değerli yayınlarıyla katkıda bulunduğu Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından bilim dünyasına sunulmuştur. Bülent Gül'ün Türk-Moğol dil ilişkileri bağlamında pek çok çalışması vardır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

- GÜL, B. (2002). Türkiyede Mongolistik Araştırmaları. *Altaica*, 124-136.
- GÜL, B. (2003). Moğol Atasözleri. *Türkbilig*, 5, 45-64.
- GÜL, B. (2006). Hayvan Adları ile Kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları. *Türkbilig*, 12, 185-191.
- GÜL, B. (2006). *Moğolistan'da Türkolojinin Gelişimi ve Moğolistan'da Yapılması Gerekli Türkoloji Çalışmaları Üzerine*. I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 25-26 Mayıs 2006, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 203-217.
- GÜL, B. (2007). *Moğolistan Halk Cumhuriyetinde Türklük Bilimi*. Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 2, 272-283.
- GÜL, B. (2007). *Moğolistan Duhaları (Tsaatanlar)*. Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 27-36.
- GÜL, B. (2010). Moğol Kişi Adları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 217-229.
- GÜL, B. ve AĞCA, F. (2010). *İbni Mühennâ Lügati'nin Tarihî Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi*. A.Ü. DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2010 İran Türkolojisi: Konular, Sorunlar ve Yaklaşımlar, 22-25 Haziran 2010, Ankara.
- GÜL, B. (2010). İbni Mühenna Lügati'nin Türk ve Moğol Dil Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi. *Türkbilig*, 19, 87-95.
- GÜL, B. (2010). *Moğol Atasözleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- GÜL, B. (2010). *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*. (Ed. Bülent Gül). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- GÜL, B. (2013). Moğolistan'daki Türk Halkları. *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı II*, 54, 2815.

* Doktora Öğrencisi; Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, selinsenaysoy@gmail.com.

- GÜL, B. (2013). Чингис хааны байлдан дагуулалтын үр дүнд бий болсон Мамлук-Иль хаадын толь бичгийн соёл болон Ибн Муханнагийн толь. *Erdem Şinjlgeenii Būteeliin Emxetgel*, 1(6), 141-148.
- GÜL, B. (2013). *Moğolistan Dil Atlası Üzerine*. Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı. (Ed. Hatice Şirin User - Bülent Gül). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 245-252.
- GÜL, B. (2015). *Arap Harfli Moğolca Sözlüklerin Moğol Dili Tarihi Açısından Önemi*. Alkış Bitiği, Kemal Eraslan Armağanı. (Ed. Bülent Gül). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 77-84.
- GÜL, B. (2015). Orta Asyadan Anadoluya Moğol Yayılımının Dilsel Sonuçları. *Türkbilig*, 30, 187-200.
- GÜL, B. (2016). İbni Mühenna Lügati'ndeki Moğolca Akrabalık Adları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 224, 209- 218.

13. yüzyılın başlarından 14. yüzyılın sonlarına kadar uzanan dönem Orta Moğolca olarak adlandırılmaktadır. Orta Moğolca dönemi eserleri kendi içinde Batı Orta Moğolca ve Doğu Orta Moğolca şeklinde iki kolda incelenmektedir. Batı Orta Moğolcasını oluşturan eserler 13 ve 14. yüzyıllarda yazıldıkları düşünülen Arapça-Moğolca, Farsça-Moğolca, Gürcüce-Moğolca ve Ermenice-Moğolca sözlük ve söz listeleridir. Arap sözlüklerinin ve gramercilerinin yaptığı bu çalışmalardan biri de kitabın konusunu oluşturan, *İbni Mühennâ Lügati* adıyla bilinen *Kitâb Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l-Lisân* adlı eserdir.

İbni Mühennâ, eserini; birinci bölümü Arapça-Farsça, ikinci bölümü Arapça-Türkçe, üçüncü bölümü ise Arapça-Moğolca olmak üzere 3 bölüm hâlinde tanzim etmiştir. İbni Mühennâ Lügati'nin Moğolca bölümü ilk kez 1903 yılında beş nüshası karşılaştırılarak Melioranskiy tarafından hazırlanmıştır. İstanbul nüshasının bulunmasıyla 1922 yılında Kilisli Rifat'ın eserle ilgili bir çalışması vardır. 1938 yılında ise Poppe, Kilisli Rifat'ın yayımından hareketle eser üzerine bir inceleme yapmıştır. Bu isimlerin yanı sıra A. Taymas Battal ile Hasan Eren, Louis Ligeti, M. S. Kaçalın gibi isimlerin de söz konusu eser üzerine çalışmaları mevcuttur.

Gül, İbni Mühennâ Lügati'nin Moğolca bölümünü öncelikle Kilisli Rifat'ın nüshasından yararlanarak, Poppe'nin okuyuşuyla karşılaştırmıştır. Ardından Lügat'in İstanbul yazmasına da bakmış, Kilisli Rifat'ın bazı hatalarını göstererek düzeltmeye çalışmıştır.

Moğolcanın Arap harfleriyle yazımının sıkıntılı olduğunu belirten Gül, eserinde öncelikle Moğolca-Arapça bölümünün metnini açıklamalarla vermiş, daha sonra sözlük kısmında Moğolca kelimeleri sıralamıştır. Gül, bu sözlüğün Arapça karşılıklarına bakarak oluşturulmadığını; çünkü bazı durumlarda Melioranskiy ve Poppe'nin okuyuşları ile Arapça karşılıkların uymadığını, İstanbul yazmasını yazıya geçiren müstensih'in Moğolca bilmemesinden kaynaklanan birtakım hataların da olduğunu söylemiştir.

Gül, eserini oluştururken Moğolca kelimelerin okunuşunda, kelimelerin, dönemin diğer Arap harfli Moğolca metinlerinde, Klasik ve Modern Moğolcada olup olmadığını özellikle anlambilimsel olarak uyup uymadığını kontrol etmiştir. Böylece İstanbul nüshasında yanlış yazılmış, yanlış anlamlandırılmış veya yanlış okunmuş kelimeleri belirlemiştir. Bu incelemeler sonucunda eser, düz bir sözlükten öte, ait olduğu dönemin yaşam biçimini gösteren bir inceleme hâlini almıştır.

Gül, Melioranskiy ve Poppe'nin okuyamadığı bazı kelimelere de okuma önerilerinde bulunmuştur. Ancak bazı kelimeler, ya yazmadaki kayıplardan ya da müstensih hatasından dolayı okunamamıştır.

Moğolca İbni Mühennâ Lügati adlı eser, "Giriş", "Kısaltmalar", "Kaynaklar", "Metin: Moğolca Bölüm", "Moğolca Bölümün Açıklamalı Dizini", "Okunması ve Anlaşılması Güç Kelimeler", "Modern Moğolca Dizin" başlıkları altında incelemiştir.

Gül tarafından da ifade edildiği üzere eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbni Mühennâ Lügati'nin *Arapça-Moğolca Bölümü* metin olarak verilmiştir. Bu bölümde Gül, Kilisli Rifat'ın okuyuşunu esas almış, *Sözlük* bölümünde de kelimeleri gösterirken yine Kilisli Rifat'ın yayımına göre sayfa numarası vermiştir. Gül, metin kısmını İstanbul yazmasından kontrol ederek, yazmada verilmeyen ve Kilisli Rifat'ın Melioranskiy

yayımından bakarak eklediği yazımları dipnot şeklinde vermiştir. Kilisli Rifat'ın vermediği veya eksik aktardığını düşündüğü kelimeleri de İstanbul nüshasından kontrol ederek sunmuştur.

Eserin ikinci bölümü olan *Sözlük* bölümünde Gül, sözlükte yer alan ve Moğolca olarak verilen kelimelerin doğru okunuşunu, doğru anlamlandırılışını temin etmeye, ayrıca Modern Moğolcada yaşayıp yaşamadığı sorusunu cevaplandırmaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda *İbni Mühennâ Lügatinin* Moğolca söz varlığının büyük bir bölümünün Modern Moğolcada yaşamakta olduğu sonucuna varmıştır.

Yazar, sözlük bölümünü oluştururken anlamlandırmada ve okumada güçlük çektiği kelimeler için Melioranskiy'nin yayımına başvurmuştur. Sözlükte Moğolca verilen kelimelerin Arapça anlamları da göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. İbni Mühennâ Lügati'nin İstanbul yazmasında okunuşu veya anlamlandırılışı güç kelimeler için Gül, çeşitli okuma ve anlamlandırma önerilerinde de bulunmuştur. Melioranskiy ve Poppe'nin okumalarında sıkıntılı görülen kelimeler için de ayrıca açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca yazar, okumakta ve anlamlandırmakta güçlük çektiği kelimeleri Melioranskiy ve Poppe'nin yayımlarında olduğu gibi sözlük kısmının sonunda göstermiştir.

Gül, çalışmasında aşağıdaki sözcükleri önceki okumalardan farklı olarak yeniden okuyup anlamlandırmıştır: *ilibe* “düzeldi, düzeltti, düz oldu, eşitledi”, *o[q]tulba* “koptu, kesildi”, *açiba* “yükledi, taşıdı”, *qaniyaba* “öksürdü”, *inēbe* “güldü”, *qubiyaba* “böldü, ayırdı”, *hüldeba / hülüdba* “savaştı”, *quyurba, qualduba* “yalan söyledi”, *cōlen* “yumuşadı”, *uytun* “ciddi, sıkıcı, kasvetli”, *müli'ēn* “körelmiş, keskin olmayan”, *kiri[n]* “hayâsız, kahpe, günahkâr”, *hicmiy* “hayali, edepli, utangaç”, *oruba* “girdi(iç)”, *emüd* “kadınlar”, *bişün* “çalışkan”, *dēre otba* “çıkış, yükseliş”, *qalçi* “ateş falcısı”, *kelen sain kişi* “belagâtli, iyi konuşan kimse”, *keçū omuhtu* “ahmak, budala”, *qunadi* “toplu, toplanmış, derlenmiş”, *sormusu* “göz kapağı, kirpik”, *sirbüsün* “sindir”, *hünermüy* “osuruk, yel, gaz”, *qalyaquha* “kapı mandalı”, *nisun* “eşya, mobilya”, *közgü* “ayna”, *kisaba* “demirci ocağı, fırın”, *köncil* “cep, yorgan?”, *tobçi, büçi?* “düğme”, *qarila/qarala* “ön ayağı sekilli (ala renkli) at”, *kölile / kölala* “arka ayağı sekilli (ala renkli) at”, *sa'ūyçı* “oturak, minder”, *büri[ye]* “boru, borazan”, *ayqay* “muhibir”, *yamur / öngen* “tür, tip, sınıf”, *cāba* “hat, sınır, çizgi”, *arğa* “hile, çare”, *çür / ?* “düdük, üflemeli çalgı / ?”, *küçürkü* “niyet, amaç, gaye”, *orum* “kullanılmış, elden düşme”.

Bu sözcükler içerisinde bazıları hem Türk dili tarihi hem de Moğol dili tarihi bakımından değerlidir. Örneğin, “bişün: “çalışkan”, 210. İM 210'da naşiyay “tembel” kelimesinin zıddı olarak verilen Moğolca “bişün” kelimesi, Melioranskiy yayımında yer almamaktadır. Kelime, Poppe'nin listesinde de bulunmamaktadır. Biz, bu kelimenin “bişün” şeklinde okunmasını teklif ediyoruz. Klasik Moğolcada “bisigu, busigu” şeklinde yer alan ve

Modern Moğolcada “buşuu” şeklinde yaşayan kelimenin “zeki, akıllı, keskin zekâli; açığöz, uyanık; çabuk, acele” anlamları vardır (Lessing 1960: 106; Lessing 2003: 169) (Gül 2016: 87).

Keza “hüldeba / hülüdba” savaştı, 199. Poppe, İM 199’da geçen fiilini zannımızca tanımlayamadığı için kelimenin Arapça karşılığından yola çıkarak fiili “alülba” şeklinde madde başı yapmıştır (1938: 432). Fiilin İM 199’daki Arapça karşılığı “savaşmak; mücadele etmek” (Mutçalı 1995: 687) şeklindedir. Poppe’nin önerdiği “alülba” fiili, Modern Moğolcada “aluulah” (Tsevel 1966: 35) ve Klasik Moğolcada “alayulqu” şeklinde tanıklanır. (MHHTB 2006:31). Orta Moğolcada “savaşmak” yerine “öldürmek” manasına gelen bu fiilin “Moğollar’ın Gizli Tarihi”nde “savaşmak” manasında “alalduqui üdür” (savaş günü) (Rachewiltz 1972: 102, 104, 111, 119) şeklinde geçtiğini de belirtelim. Biz burada (كلى دب ل) şeklinde yazılan fiil için Poppe gibi “alülba” fiilini önermeyeceğiz. Biz, bu fiilin “Moğolların Gizli Tarihi”nde “düşmanı yenilgiye uğratmak ve kovalamak” anlamında “hüldejü” şeklinde (Rachewiltz 1972: 69) geçen ve Klasik Moğolcada “üldekü” şeklinde tanıklanan fiil ile alakalı olduğunu düşünüyoruz. Fiilin Klasik ve Modern Moğolcadaki şekillerine bakarak bu fiilin “hüldeba” ve “hülüdba” şeklinde okunması gerektiğine inanıyoruz. Orta Moğolcadaki kelime başı h- sesinin düşmesi ile bu fiil, Modern Moğolcada “üldeh” şeklindedir. Fiil, Modern Moğolcada “kovmak, kovalamak, peşine düşmek; def etmek, sürmek, kovmak” anlamları ile yaşamaktadır (Lessing 2003: 1549) (Gül 2016: 138) ifadeleri de örnek olarak gösterilebilir.

Okuması ve Anlaşılması Güç Kelimeler bölümünde yazar, Arap harfli Moğolca metinlerde Moğolca yazımın tutarsızlıklarından bahsetmiş, *İbni Mühennâ Lügati*’nde bu tutarsızlıklarla beraber müstensih hatalarına değinmiş ve yazmadaki silinmelerden dolayı da okunması güç kelimelerin bulunduğunu belirtmiştir. Bu bölümde Gül, Melioranskiy yayımında okuma önerisinde bulunulmayan kelimeler de olmakla birlikte, daha çok Poppe’nin okuma önerisinde bulunmadığı kelimeler üzerinde durmuştur. Yazıma göre okunması mümkün kelimeler de olmasına rağmen yazar, Moğolcada tanıklanamayan kelimeleri okumamış ve dolayısıyla herhangi bir önermede bulunmamıştır. (Ör. (ار ك لم با): 200. Ar. (ذ عس); (كوس دب ل): 195. Ar. (كرم) vb.). Yazar, eserinin son kısmında da çalışmasında kullandığı Modern Moğolcaya ait sözcüklerin dizinini yapmıştır.

İbni Mühennâ Lügati üzerine yapılan bu çalışmanın, tarihî Türk dili araştırmaları kadar Türk-Moğol dil ilişkilerine de ışık tutacağı muhakkaktır. Türkoloji’ye bu denli eşsiz bir katkıda bulunan Gül’ü tebrik ediyor, çalışmalarının devamını diliyoruz.

Kaynak

GÜL, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.